

УДК 94:7.03(477.46)

**ІСТОРИЧНИЙ ТА МИСТЕЦТВОЗНАВЧИЙ РОЗВИТОК
ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ (НА
ПРИКЛАДІ СІЛ МОРИНЦІ ТА КИРИЛІВКА)**

кандидат мистецтвознавства, Охманюк В. Ф.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Україна,
Луцьк

У даній статті здійснено детальну характеристику історичного та мистецтвознавчого розвитку сіл Моринці та Кирилівка Черкаської області, Звенигородського району, що є малою батьківщиною видатного сина українського народу Тараса Григоровича Шевченка починаючи з XIV ст. і до сьогодення.

Ключові слова: Звенигородщина, села Моринці та Кирилівка, мала батьківщина.

Охманюк В. Ф. Историческое и искусствоведческое развитие Звенигородского района Черкасской области (на примере сел Моринцы и Кириловка)/ Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки, Украина, Луцк

В данной статье осуществлена подробная характеристика исторического и искусствоведческого развития сел Моринцы и Кириловка Черкасской области, Звенигородского района, который является малой родиной выдающегося сына украинского народа Тараса Григорьевича Шевченко начиная с XIV ст. по настоящее время.

Ключевые слова: Звенигородщина, села Моринцы и Кириловка, малая родина.

Ohmanyuk V. F. Historical and cultural development of Zvenigorodshchyna Tcherkasy area (villages of Moryntsi and Kyrylivka)/ East Europe university of the name of Lesia Ukrainian, Ukraine, Lutsk

The detailed description of socialhistorical and study of art development of villages of Moryntsi and Kyrylivka of the Tcherkasy area is carried out in this article, Zvenigorodshchyna of district, that is the small motherland of prominent son of the Ukrainian people Taras Grigorievich Shevchenko, beginning from XIV of century and to present time.

Key words: Zvenigorodshchyna, villages of Moryntsi and Kyrylivka, small motherland.

Вступ. Значуще місце на Черкащині, утім недостатньо вивченому, належить Звенигородському району (центр – місто Звенигородка), у складі якого знаходяться села Кирилівка, та Моринці – мала батьківщина видатних постатей української культури Тараса Шевченка, Івана Нечуя-Левицького, композиторів Кирила Стеценка, Олександра Кошиця, вченого-сходознавця Агатангела Кримського.

Метою нашої статті є детальна характеристика та опис історичного та мистецтвознавчого розвитку Звенигородщини, починаючи від першої згадки про місцевість XIV ст. і до сьогодення, подана оцінка цієї діяльності.

Виклад основного матеріалу. На Черкащині проживають представники майже 130 етносів. Переважають українці і росіяни. Також в області проживають білоруси, татари, євреї, молдавани, вірмени, болгары, поляки та ін.

На території краю відомо багато історичних та культурних об'єктів, які відображають різні етапи його розвитку, мають мистецьку і наукову цінність. Це – літературно-меморіальний музей Т. Г. Шевченка у селі Шевченковому Звенигородського району, який є частиною історико-культурного заповідника „Батьківщина Шевченка”, до якого входять також пам'ятки в селах Моринці, Вільшана, Будищі. Це – Шевченківський національний заповідник у Каневі, що включає музей Т. Г. Шевченка, могилу поета на Тарасовій горі, відновлену хату І. Ядловського, Успенський собор у Каневі, садибу М.

Максимовича у Прохорівці, низку археологічних пам'яток. Це також – Національний історико-культурний заповідник „Чигирин”, до складу якого входять музей Б. Хмельницького у Чигирині, Іллінська церква у Суботові, пам'ятки Холодного Яру. До складу Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника входять музей історії Корсунь-Шевченківської битви, історичний музей, художня галерея, меморіальний музей композитора К. Г. Стеценка у Квітках, літературно-меморіальний музей І. С. Нечуй-Левицького у Стеблеві.

Населення за даними на 2005 рік складало 54 тис. осіб. Налічується 40 населених пунктів – у т. ч. села Гудзівка, Гусакове, Богачівка, Княжа, Козацьке, Майданівка, Мизинівка, Михайлівка, Моринці, Мурзинці, Неморож, Озірна, Павлівка, Попівка, Ризине, Рижанівка, Скалеватка, Стецівка, Тарасівка, Чичиркизівка, Чемериське, Чижівка, Хлипнівка, Юрківка, Шевченкове, Пединівка [1].

Районний центр – місто Звенигородка, розташоване на річці Гнилий Тікач на відстані 114 км від обласного центру та 12 км від залізничної станції Звенигородка. Населення міста складає 18,8 тис. осіб (станом на 2007 р.).

У минулому Звенигородка була значним укріпленим містом із обнесеним частоколом замком. Місто виникло ще в часи Київської Русі. За легендою воно було розташоване за 3 км від сучасного, навколо конусоподібної гори. На одній з його веж нібито висів дзвін, яким населення повідомлялось про напад ворогів. Згідно з легендою, назва міста походить від назви гори (Звенигора – Звенигород).

Під час монголо-татарського нашестя місто було вщент зруйноване і перша згадка про Звенигород на Гнилому Тікичі відноситься до 1394 року.

У 1506 р. хан Менглі I Герай віддав ці землі великому князю Литовському Сігизмунду. Звенигородський замок, що знаходився на шляху з Брацлава до Києва, часто зазнавав нападів татар, які і зруйнували його [7, с. 9].

У 1648-1667 рр. Звенигородка входила до складу Корсунського полку.

За Андрусівським перемир'ям 1667 р. Правобережна Україна лишилась у складі Польщі, і населенню Звенигородки довелося й далі терпіти гноблення з боку польської шляхти. Після придушення Коліївщини Звенигородка неодноразово переходила від одного власника до іншого. Лише у 1792 р. король Понятовський Станіслав-Август затвердив Звенигородці герб і надав статусу міста за магдебурзьким правом [6, с. 3-4].

Необхідно згадати також масове переселення наприкінці XVII - початку XVIII ст. Шукаючи кращих умов життя, населення переселялося з Волинського воєводства у староство Канівське, з Руського – в Подільське і т. п. Міграційний рух в основному був спрямований у Брацлавське, Київське та Подільське воєводства. Причин, що спонукали представників різних верств населення переселятися на нові землі, кілька. Це великі феодалні повинності в західноукраїнських землях, бажання знайти кращі умови життя, велика кількість „вільної”, незайманої землі на півдні Правобережної України та правове „відродження” стану правобережного козацтва. Тому поодинці, а то й цілими групами селяни тікали з Волині, Київського Полісся, західноукраїнських земель на спустошені землі. Значна частина цих переселенців так і не повернулася на свою „малу батьківщину”, осівши, зокрема, і в Звенигородщині як на той час невід'ємній складовій Київського воєводства. Таким чином необхідно зазначити, що значну частину населення Звенигородщини станом на середину XVIII століття становили, передусім, вихідці з інших місцевостей Правобережної України – Поділля, Волині, Полісся [9, с. 94].

У 1793 р. правобережні землі України приєднано до лівобережних у складі Росії, а з 1795 р. Звенигородка увійшла до складу Вознесенського намісництва, з січня 1798 р. – стала повітовим містом Київської губернії.

Після повалення самодержавства в Звенигородці почала діяти Рада робітничих і солдатських депутатів. Водночас із цим на Звенигородщині

заявила про себе ще одна сила – Вільне козацтво. Звенигородський кіш Вільного козацтва тривалий час тримав владу на теренах повіту у своїх руках. Він був започаткований в селі Гусакове, 23 квітня 1917 р. Одним з отаманів цього руху був Юрко Тютюнник. В історії України відоме і Звенигородсько-Таращанське повстання [2].

З ліквідацією волостей в 1923 р. Звенигородка стає центром однойменного району.

У Радянський час на території Звенигородського району працювали підприємства вугільної, харчової промисловості, будівельних матеріалів, деревообробної, легкої промисловості. Його традиційна спеціалізація – зерново-буряківнича і м'ясомолочна. Поширеним було садівництво. За Радянської влади у районі налічувалося 20 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка. На території району знаходилася залізнична станція Багачеве.

У районі – 41 загальноосвітня, 3 музичних, 2 спортивні, художня школи. Працюють три профтехучилища та медичне училище, сільськогосподарський та гідромеліоративний технікуми, 21 будинок культури, 56 бібліотек, три музеї – краєзнавчий у Звенигородці, літературно-меморіальний Т. Г. Шевченка – в селі Шевченковому, де пройшли дитячі роки поета, та етнографічний в Моринцях, де народився Т. Г. Шевченко [3].

У Звенигородському районі щорічно проводиться конкурс юних поетів „Тарасовими шляхами”, обласне літературно-мистецьке свято „Вінок Кобзареві” у рамках Міжнародного літературно-мистецького свята „В сім'ї вольній, новій...” [5, с. 4].

На Звенигородщині народилася українська художниця, фольклорист, етнограф Софія Терещенко (Попівка), стараннями якої 14 вересня 1920 року засновано Звенигородську художню школу ім. Т. Шевченка, а в 1922 р. – повітовий музей імені Тараса Шевченка.

На Звенигородщині, у селі Тарасівка, пройшли дитячі та юнацькі роки українського композитора та диригента Олександра Кошиця.

У Звенигородці жив і працював письменник, учений широкого профілю – філолог, сходознавець, історик, академік Української Академії Наук (з 14 листопада 1918 року) Агатангел Юхимович Кримський.

Звернемося до історії сіл, вибраних основним об'єктом нашої дослідницької уваги.

Село Моринці Звенигородського району (центр сільської ради, якій також підпорядковане с. Гнилець). Розташоване воно за 35 км на північ від районного центру, міста Звенигородка. На території села виявлено поселення черняхівської культури.

Версію заснування села оповідають кілька легенд. Одна з них твердить, що село назвали Моринцями тому, що першими його жителями були переселенці від моря. Інша стверджує, що жителі села займалися збиранням меду, з цією метою вони морили диких бджіл, у зв'язку з чим їх називали морянами, а село – Моринцями. Ще одна легенда розповідає про те, що величезна кількість перших поселенців місцевості загинула від пошесті чуми, іншими словами постраждала від „мору”.

Перша писемна згадка про Моринці датується серединою XVII ст. Так, ряд офіційних історичних джерел вказує, що в 1648 р., на початку війни під проводом Богдана Хмельницького через село Вільшану у напрямку села Моринці проходив загін Максима Кривоноса чисельністю шість тисяч козаків. У 1658 р. село Моринці згадується серед маєтностей Костянтина Виговського (брата гетьмана Івана Виговського) [8].

Відомо також, що 1730 р. село Моринці чисельністю п'ятдесят дворів належало княгині Яблонівській, а у 1794 році воно перейшло у спадщину Надії Василівні Енгельгардт, дружині дійсного таємного радника сенатора Петра Олексійовича Шепелева. Вона ж продала його 5 грудня 1796 року своєму брату – дійсному таємному раднику Василю Васильовичу

Енгельгардту. На той час в селі мешкало понад 1300 жителів, які жили у хатах, критих соломною, і займалися хліборобством, скотарством та чумакуванням. У 1860 році на кошти селян у селі було відкрито парафіяльну школу.

У 1866 р. в Моринцях мешкало понад 2500 осіб (понад 400 дворів). У період з 1868 по 1890 років в селі була збудована нова дерев'яна церква (знищена у 1935 році) [8].

На початок ХХ століття в Моринцях значного розвитку набуло гончарство. Майже сотня селян займалася виготовленням гончарних виробів. Розвивалося ремісничі промисли – ткацтво, чоботарство та ковальство. На той час у селі діяли церковнопарафіяльна та дві громадські школи [8].

У 1918-1920 рр. село перебувало у вирі драматичних подій, влада змінювалася щомісяця: радянські війська – австро-німецька окупація – Петлюра – 2-а Українська радянська дивізія – Денікін. У 1920 р. встановлена радянська влада, незабаром – створено перші сільськогосподарські артілі, організовано перше споживче товариство, перше кредитне товариство для кредитування селян.

У 1933 р. село Моринці, як і вся Україна, було охоплено голодомором. Від голоду вимирали цілі сім'ї, траплялися випадки людоїдства.

Під час другої світової війни на фронтах воювали понад тисяча жителів села, а в моринських лісах діяв партизанський загін, створений у 1943 р. У 1956 році в селі Моринці було відкрито пам'ятник Т. Г. Шевченку.

Ще одне видатне село Звенигородського району – Шевченкове, назва якого до 1929 р. була спочатку Керелівка, а потім – Кирилівка. Як і Моринці, Шевченкове – центр сільської ради, до якої входять також село Демкове та селище Кононове-Івасів. Розташоване на відстані 22 км від районного центру та 35 км від залізничної станції Городище на лінії Київ – Дніпропетровськ, село Шевченкове знаходиться на вододілі рік Вільшанки, яка впадає у

Дніпро, та Гнилого Тікичу, води якого течуть до Південного Бугу. Населення складає близько трьох тисяч осіб [11, с. 114-16].

Територія Шевченкового заселялася з давніх давен. Про це свідчать виявлені поблизу села кургани скіфських часів.

Перші згадки про Керелівку зустрічаються в історичних джерелах початку XVII ст. і відносяться до 1618 р. На карті України, складеній в середині XVII ст. французьким інженером та мандрівником Бопланом, між селами Вільшаною і Лисянкою зазначена місцевість „Керелів ліс” і однойменні поселення. Поблизу з південного сходу на північний захід пролягав Чорний шлях.

Після приєднання Правобережної України до Росії, Керелівка ввійшла до Звенигородського повіту і разом із навколишніми селами дісталася генерал-губернаторові псковському і смоленському В. В. Енгельгардту, а з 1828 року стала належати його сину Павлу Енгельгардту, в якого Тарас Шевченко служив козачком [11, с. 114-116].

У 1855 році син Павла Енгельгардта збанкрутував і продав свій маєток Е. Фліорковському. У 1860 році було відкрито парафіяльну школу. У 1871 р. збанкрутілий Фліорковський продав Кирилівку графу Воронцову за 155 тисяч карбованців. У 1880 році власником маєтку став капіталіст-мільонер Терещенко.

У 1880-х рр. професор Київського університету О. Ф. Кістяківський спробував на пожертвування відкрити в Кирилівці двокласну школу. У 1896 р. почала вона працювати, причому при ній було створено хорівий колектив, який у своєму репертуарі мав багато народних пісень, а також виконував твори Т. Г. Шевченка.

26 лютого 1906 року у соборі міста Звенигородки вперше відправлено панахиду по великому поету, а напередодні місцева комісія Київського комітету грамотності прийняла рішення про спорудження у Звенигородці народного дому в пам'ять про Т. Г. Шевченка. Вшанування Т. Г. Шевченка

відбулося тоді і в селі Колодистому Звенигородського повіту (нині – Тальнівський район) [6, с. 3-4].

У 1908 році в селі на місці хати батьків Т. Шевченка встановили млинове колесо з написом „Тут була хата Т. Г. Шевченка”, а в 1914 р. селяни посадили пам’ятний дуб у садибі Тарасового брата Йосипа. Тоді ж на кошти, зібрані діячами культури Києва, серед яких був І. Нечуй-Левицький, викуплено батьківську садибу поета. Відтоді вона стала місцем паломництва шанувальників творчості Кобзаря.

У 1911 році, коли відзначалися 50-ті роковини смерті Шевченка, в багатьох містах та селах краю відправлялися панахиди по поетові. В селі Керелівці на панахиді були присутні родичі поета – Трохим, Андрій, Іван і Петро Шевченки, що приходилися племінниками Тарасові [1].

З часом вшанування пам’яті Шевченка на батьківщині набувало все гострішого суспільно-політичного характеру.

На початку 1918 р. в Кирилівці було встановлено радянську владу. У 1921 р. село стало волосним центром.

Протягом 1920-х років відбулися помітні зрушення в галузі народної освіти. Створене за ініціативою інтелігенції села товариство „Кобзар” відкрило для дітей незаможних селян літню школу, що працювала з 15 квітня по 15 жовтня, і в якій, окрім іншого, вивчалися ремесла – столярство і чоботарство. Товариство займалося також впорядкуванням садиби Шевченка та спорудженням пам’ятника видатному земляку. Заснована у 1918 р. вчительська семінарія у 1920 р. була реорганізована у педагогічну школу, а у 1922 р. – педагогічні курси ім. Т. Г. Шевченка. При цьому закладі створені музичний і драматичний гуртки, хоровий колектив чисельністю понад 50 учасників [11, с. 114-116].

У 1924 р. з нагоди відзначення 110-ї річниці з дня народження Т. Г. Шевченка на батьківській садибі встановлено погруддя Кобзаря.

У 1929 р. шляхом об'єднання існуючих у селі артілей створено колгосп „Червоний партизан”, до складу якого увійшло понад тисячу господарств. Того ж року на засіданні райвиконкому і сільської ради за участю голови ВУЦВКу Г. І. Петровського ухвалено рішення про перейменування села з Кирилівки у Шевченкове. Ось як писала про цю подію окружна газета „Радянська думка” від 14 березня 1929 року: „Святкування роковин Т. Г. Шевченка в Кирилівці перетворилося на свято колективізації сільського господарства. На честь цього свята на спільному засіданні президії виконкомів окружної, районної і сільської Рад народних депутатів вирішено перейменувати село на Шевченкове”.

З 1935 по 1939 р. на місці садиби Т. Г. Шевченка тривало будівництво літературно-меморіального музею, яке закінчилося у 1939 р. Одночасно велось житлове будівництво, була проведена електроенергія.

У липні 1941 року село окупували німецькі війська. Шевченкове знову перейменоване у Кирилівку. У 1944 р. село Шевченкове визволили частини 2-го Українського фронту. З перших днів після визволення почала працювати лікарня. Відновили роботу середня і початкова школи, сільськогосподарський технікум, сільська бібліотека, музей Т. Г. Шевченка [4, с. 163].

У 1957 р. у центрі села встановлено бронзовий монумент Т. Г. Шевченка роботи М. Олійника та М. Вронського. Поряд споруджено будинок культури.

Наприкінці 1950-х в Черкасах на папір лягли поетичні рядки Василя Симоненка, які стали крилатими: „Ми чуємо тебе, Кобзарю, крізь століття, І голос твій нам душі окриля”.

У 1958-1970 рр. активними темпами проводився розвиток інфраструктури села – було відкрито дві загальноосвітні школи, з 1961 р. – при одній з них працювала філія Звенигородської музичної школи, лікарня, п'ять бібліотек. У 1963 р. шевченківський колгосп став носити назву „Шевченківський край”.

Пам'ять про Тараса Шевченка вшановано і в деяких назвах друкованих джерел. У Звенигородці видається районна газета „Шевченків край”. Сучасна її назва існує з 1 червня 1962 року. В 1990-1991 роках тут виходив самвидав – газета „Тарасове поле” – вісник Звенигородської районної організації Руху [6, с. 3-4].

Шевченкове ім'я носять дерева та зелені насадження. Серед них – дуб Шевченка, що знаходиться на території Шевченківського лісництва Звенигородського лісгоспу поблизу с. Моринці. Його вік – 360 років. Ростає два дуби Шевченка на садибі учгоспу Шевченківського гідромеліоративного коледжу в с. Будище Звенигородського району. Вік першого – 1000 років, другого – 800 років [10, с. 471].

Варто згадати і парк ім. Т. Г. Шевченка на східній околиці м. Звенигородка та Шевченкові гаї в Моринцях і Шевченковому.

Поетичне слово і вільнодумні ідеї Т. Г. Шевченка відігравали і відіграють виняткову роль у становленні та розвитку музично-хорового мистецтва Черкащини, а твори Кобзаря посідають важливе місце в репертуарі професійних і самодіяльних художніх колективів та окремих виконавців краю.

Висновки. Отже, шляхом вивчення низки друкованих джерел та архівних матеріалів нами здійснено огляд історії та результатів мистецького розвитку, що відбувалися на території Черкаської Звенигородщини, починаючи XIV ст. і до сьогодення.

Література:

- 1. Білецький Ф. Ф. Вічний подзвін Звенигори: нариси з історії Звенигородського району / Білецький Ф. Ф. – Звенигородка: [б. в.], 2003. – 186 с.*
- 2. Іванченко М. Колиска Вільного Козацтва / [село Гусакове. 1917-1921 рр.] / Іванченко М. // Шевченків край. – 1997. – 9, 12 квіт.*

3. *Історія української РСР: у 8 тт., 10 кн.* / [редкол.: А.Г. Тевелєв (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 1. Кн. 1. – 442 с.
4. *Лазуренко В. М. Без права на забуття: Черкащина у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.* / Лазуренко В. М., Вовкотруб Ю. М. – Черкаси: Ваш Дім, 2005. – 372 с.
5. *Лебедь І. Дзвенять гори, дзвенять справи на Звенигородщині* / Лебедь І., Дубрава Ю. // *Нова доба.* – 2000. – 14 с.
6. *Лячинський С. Звенигора* / С. Лячинський // *Спадщина.* – Звенигородка: [б. в.], 2002.
7. *Мицик В. Козацька Звенигородка [XVI-XVII ст.]* / Мицик В. // *Спадщина.* – Звенигородка: [б. в.], 2002. – 13 с.
8. *Моринці (Звенигородський район)* / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: www.moryntsi.com.ua
9. *Муляр А. М. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст.* / Муляр А. М. // *Український історичний журнал.* – 2000. – №2.
10. *Семенюк Л. Тенденції новочасних змін у поетиці західнополіських баладних пісень* / Семенюк Л. // *Нове життя старих традицій. Традиційна українська культура в сучасному мистецтві і побуті. Матеріали міжнар. наук. конф. в рамках V Міжнар. фестивалю укр. фольклору „Берегиня”.* – Луцьк: Поліграф.-вид. дім „Твердиня”, 2007. – 478 с.
11. *Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. – Т. 1. Поезія 1837–1847 рр. [Текст]* / Т. Г. Шевченко / [Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.; перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського]. – К.: Наук. думка, 2001. – 784 с.

References:

1. *Bilecjkuj F. F. Vichnyj podzvin Zvenyghory: narysy z istoriji Zvenyghorodskojkogho rajonu* / Bilecjkuj F. F. – Zvenyghorodka: [b. v.], 2003. – 186 s.

2. *Ivanchenko M. Kolyska Viljnogho Kozactva / [selo Ghusakove. 1917-1921 rr.] / Ivanchenko M. // Shevchenkiv kraj. – 1997. – 9, 12 kvit.*
3. *Istorija ukrajinskoji RSR: u 8 tt., 10 kn. / [redkol.: A.Gh. Teveljev (gholov. red.) ta in.]. – K.: Nauk. dumka, 1977. – T. 1. Kn. 1. – 442 s.*
4. *Lazurenko V. M. Bez prava na zabuttja: Cherkashhyna u roky Velykoji Vitchyznjanoji vijny 1941–1945 rr. / Lazurenko V. M., Vovkotrub Ju. M. – Cherkasy: Vash Dim, 2005. – 372 s.*
5. *Lebedj I. Dzvenjatj ghory, dzvenjatj spravy na Zvenyghorodshhyni / Lebedj I., Dubrava Ju. // Nova doba. – 2000. – 14 s.*
6. *Ljachynsjkyj S. Zvenyghora / S. Ljachynsjkyj // Spadshhyna. – Zvenyghorodka: [b. v.], 2002.*
7. *Mycyk V. Kozacjka Zvenyghorodka [XVI-XVII st.] / Mycyk V. // Spadshhyna. – Zvenyghorodka: [b. v.], 2002. – 13 s.*
8. *Morynci (Zvenyghorodskoj rajon) / [Elektronnyj resurs]. ~ Rezhym dostupu do dzherela: www.moryntsi.com.ua*
9. *Muljar A. M. Mighracijni procesy na Pravoberezhnij Ukraini v kinci KhVII – na pochatku KhVIII st. / Muljar A. M. // Ukrajinsjkyj istorychnyj zhurnal. – 2000. – № 2.*
10. *Semenjuk L. Tendenciji novochasnykh zmin u poetyci zakhidnopolisjkykh baladnykh pisenj / Semenuk L. // Nove zhyttja starykh tradycij. Tradycijna ukrajinsjka kuljtura v suchasnomu mystectvi i pobuti. Materialy mizhnar. nauk. konf. v ramkakh V Mizhnar. festyvalju ukr. foljkloru „Bereghynja”. – Lucjk: Polighraf.-vyd. dim „Tverdynja”, 2007. – 478 s.*
11. *Shevchenko T. Gh. Povne zibrannja tvoriv: u 12 t. – T. 1. Poezija 1837–1847 rr. [Tekst] / T. Gh. Shevchenko / [Redkol.: M. Gh. Zhulynsjkyj (gholova) ta in.; pered. slovo I. M. Dzjubny, M. Gh. Zhulynsjkoj]. – K.: Nauk. dumka, 2001. – 784 s.*